

Българите в Северното Причерноморие
изследвания и материали
том шести

ПАНДЕЛИ КИСИМОВ В БЕСАРАБИЯ
(1862 – 1865 Г.)

Вера Бонева

1. “Пандели Кисимов беше българин от старо време – родолюбив, скромен, неуморен и полезен деец. Такъвиз обществени дейци като Кисимова е имало в турско време доста, но и за онова време той е бил личен между малкото лични.”¹ С тези почитателни изречения, написани на 20. I. 1905 г., Стефан Бобчев поставя първия шрих върху историческия образ на преселилици се седмица преди това в световите на отвъдното възрожденец. Макар и натежала от носталгия по доброто старо време, цитираната мемориална статия представя убедително основните моменти от Кисимовата биография – търговски предприятия и книжовни занимания, емигрантски митарства и политически люшкания, семейни драми и старчески увлечения. Без да натрапва своята сантиментално-приповдигната представа за стария деец, Бобчевият текст провокира съвременния четец към размисъл по въпроса защо разнородната родолюбива деятелност на Пандели Кисимов (1837 – 1905 г.) и до днес е обгърната от плътната сянка на една полупремълчавана полуизвестност. В търсене отговорите на споменатото питане някои съвременни хуманитаристи вече се докосват до отделни страни от историческия образ на дееца². При все това съществува един къс от биографията му, за който по правило или не се говори, или се споменава мимоходом – тригодишното му пребиваване в българските бесарабски колонии.

Насочвайки поглед към основните моменти от битието на Кисимов като “бесарабски българин”³, се изкушавам не толкова от чисто фактографските “открития” на един ненаписан в съвременната ни историография разказ,

колкото от амбицията да покаже как посредством изявиите на тази политически ангажирана личност колективното битие на бесарабските българи се обвързва с тежненията на останалата част от етноса към културна модернизация и политически суверенитет.

2. П. Кисимов попада в Бесарабия като политически емигрант. Компрометиран се пред турските власти със съпричастието си при подготовката на Хаджи-Ставревата буна⁴, на 18. VI. 1862 г. той е принуден да напусне Търново. “Участието ми в това въстаническо приготвление – пише в спомените си той – беше все тъй интелектуално, както и предишното на дядя Никола от 1856 г.”⁵ Послушал съвета на влиятелния чорбаджия Георги Кабакчиолу и при първите сведения за разпръскването на търновската чета, той се отправя към Северна Добруджа под прикритието на търговско пътуване за Карасу панаир (Черна вода). С надежда да позагълхнат слуховете около бунтовническите му ангажименти, след сключването на няколко дребни сделки той поема пътя към Цариград, но се оказва, че преувеличената информация за търновското съзаклятие е разтърсила Балкапан още преди пристигането му. След кратък престой напуска столицата и в ранната есен на 1862 г. П. Кисимов вече снове между Галац и Букурещ.

В Букурещ търновчанинът разбира, че не ще му се отвори скорошна възможност да поеме пътя към родния край. “Печалните мисли не ме оставяха – спомня си той. – Какво бих станал, ако бих имал склонност към пиянство и кръйлък и в тях бих търсил развлечение на тъгата си? Вероятно изгубен човек! Но аз имах вече усвоена една страст – луднината да се занимавам самоотвержено с народната политика”⁶. За негово успокоение отвъддунавските земи се оказват изключително подходящ терен за развихряне на подобна “луднина”. Там вече са се оформили както стопанските центрове, така и някои от политическите средища на българското движение за национална независимост. В Румъния – постоянно или временно – пребивава и елитна част от тогавашната ни интелигенция⁴. “Цели селения, цели градове бяха пълни с българи – споделя впечатленията си П. Кисимов, – разпръснати още и навсякъде; цяло Влашко можеше да пропътува един българин, без да има нужда да знае влашкия език; всякъде щеше да намери свои единородци и със своя език да си служи и при самите незнаещи друг език власи”⁷. Описаната ситуация безспорно окуражава П. Кисимов и той предприема едно проучвателно пътешествие из крайдунавските градове – Пloeщ, Александрия, Бузю, Фокшан. През есента Кисимов прави обиколка и из българските колонии в Бесарабия. В Комрат се запознава с попечителя на тамошното население Иван Степанович Иванов, в чийто дом среща стария си приятел от “революционерския еснаф” Павел Калянджи.

През зимните месеци на 1862 – 1863 г. “при руски студ и мраз” П. Кисимов и П. Калянджи обикалят териториите на Бесарабия.

“Вред дето поминах – разказва бившият съзаклятник – намерих нашеници – младежи от емигрантско свойство, компрометирани или не, заминали от България с намерение да не се връщат назад, додето не я видят освободена от турското рабство”⁸. Той бързо се сприятелява с част от спомнатите емигранти. С волентирския капитан Павел Грамадов спорят върху детайлите от “чутовните авантюри” на освободителните борби. На Христо Ваклидов продава буквите от печатницата, за отварянето на която така и не получава султанско ираде. Типографската машина дава на Димитър Паничков, който скоро отваря известната си браилска печатница.

Непосредствено преди да се установи със семейството си в Болград, П. Кисимов съставя в съавторство с П. Калянджи един мемоар за европейската комисия по сръбско-турския конфликт, заседаваща в Цариград. Този, останал встрани от интереса на изследвачите на освободителното ни движение, документ поставя за пореден път пред Великите сили въпроса за реалното прилагане на постановленията на известния Хатихумаюн по отношение на българите⁹. Споделил съдбата на другите подминати с мълчание – и от Европа и от Турция – мемоари, той е свидетелство, че възрожденските ни политици не са склонни да пропускат и най-малката възможност да дадат гласност на общобългарския стремеж към културен суверенитет и административно самоуправление.

3. **Защо точно Молдовска Бесарабия избира Кисимов като първо убежище на емигрантските си неволи?** “Ако бих гледал само на материалния интерес и на по-разпуснат живот – споделя той, – аз бих се установил в някой от многошумните търговски градове в Румъния... Но аз предпочетох тихия български ъгъл – Болград... В тази българска средина аз реших да се установя; в нея виждах, че ще намеря второ отечество...”¹⁰. Изборът му е продиктуван и от факта, че тази “средина” му допада като добра почва за “намислената бъдеща деятелност”. В какво точно се изразяват бесарабските ангажименти на Л. Кисимов с общонационалните въпроси – ще стане дума по-нататък. Тук ще се спра на спецификата в облика на въпросния български кът, приковала вниманието на отявления родолобец още при първите му контакти с местното население.

П. Кисимов е информиран изключително добре за историята на възникването на българските колонии в Северното Причерноморие. Нещо повече. Нему дължим и част от сведенията за премеждията и статута на преселниците от Югоизточна Тракия, установили се там след Одринския мир от 1829 г. Воден от осезаемото си чувство за историчност, той е записал

част от легендите за “отческото управление на дяда Инзова”¹¹. Съхранил е важни сведения за ранната история на българското образователно дело в Болград. Подпомагал е д-р Ив. Селимински в съставянето на ценните му мемоарни записки, свързани с историята на нашите откъднунавски колонии¹². И накрая – добросъвестно е отразил в спомените си своите задълбочени наблюдения върху етнокултурната традиция на българите в тези причерноморски земи.

“По население, език, обичаи и песни народни – пише П. Кисимов, – по църквите и училищата, по облеклото на хората и по всичко тук беше българска страна; официалният език – молдованският – каквото название тогива носеше, се чуваше само в канцелариите на правителствените учреждения и нищо не пречеше този край да има почти свършено български колорит”¹³. Споделяйки общото впечатление от външния облик на почти изцяло българизираната територия, П. Кисимов намира за необходимо да обърне внимание и на едно обстоятелство от духовно естество. “С една дума – обобщава той, – един българин из България, гражданин или селянин, можеше в Болград да се счита като туземец и между своите”. Последната констатация е особено важна с оглед на тезата за неделимостта на бесарабската българска общност от възрожденската ни нация.

П. Кисимов обръща внимание и на факта, че местната българска общност е възникнала по пътя на масовата емиграция. “Пъстротата на това население – разказва той – беше очевидна; в него се намираха, тъй да кажа, представители от всички краища и от всички ъгли на оная страна, която посетне, от 1878 г., получи историческото име Сан-Стефанска България. Централният Болград представляваше тази агломерация напълно. По-голямата част от населението му беше из Тракия, из цяло Одринско, дори и от приморските ѝ страни на юг и на изток; тъй също и из Македония, дори и от албанските ѝ предели”¹⁴. Цитираните текстове представят Кисимов като прецизен наблюдател на процесите, свързани с еволюцията на българската национална идентичност от предосвобожденската епоха.

4. Ще се спра и на група факти с икономически характер, които представляват интерес както от биографична, така и от общоисторическа гледна точка. Става дума за **стопанските инициативи на заможния търговец от периода 1863 – 1865 г.** П. Кисимов не оправдава очакванията на новите си съграждани да заеме някоя “административна или най-малко учителска длъжност”. Натрупал сравнително голямо състояние в периода на Кримската война (1853 – 1856 г.), заможният търговец потърсва начин да се залови със самостоятелна дейност, за да може по думите му да живее “на свободна нога – в независимо положение между новите си съотечественици – колонистите”¹⁵.

През 1873 г. той взема под аренда една голяма плантация от черничеви дървета и започва да отглежда копринени буби. За широките мащаби на въпросното предприятие свидетелства фактът, че работничките му са доведени чак от Търново. Показателна за обхвата на наченатото производство е и сумата, която загубва след провала на копринената инициатива – 2000 зл. рубли. По мнението на П. Кисимов причината за този провал е свързана с появата на някаква болест по копринените гъсеници.

Надживявайки бързо споменатия провал, през 1864 г. неуморимият търновчанин се заема с един доходен по българските земи занаят – ракиджийство. За целта пренася своята ракиджийска фабрика от Плевен в Болград и в съдружие с местния пивовар Атанас Узунов започва за произвежда ракия. Макар и привидно перспективно, второто бесарабско предприятие на Кисимов също пропада. Този път причината е свързана не толкова с производството, колкото със слабата продажба на обичаната от българите в Търновско, но непредпочитана от сънародниците им в Бесарабия стока. “Местните жители – пише Кисимов – навикнали да пият руската хлебна водка, не мислеха да си променят вкуса на приварейка – пречистена ракия”¹⁶. Това обстоятелство довежда до спиране на производството и ликвидиране на създаденото дружество.

За разлика от първите два третият бесарабски опит на Кисимов да припечелва от частна дейност се оказва успешен. Уповавайки се на сравнително ниските цени на местното зърно, в съдружие с богатия болградчанин Пандели Аврамов, през 1865 г. той се заема с износ на жито. Предприятието тръгва добре и двамата търговци успяват да изнесат големи количества зърно през измаилското пристанище.

Представените данни са ценен източник на информация за предприемчивия дух на неуморимия търновчанин. Но в тях се съдържат и основания за разсъждения с общоикономически характер. На първо място, те свидетелстват за устойчивата структура на бесарабските стопански реалности¹⁷. В една такава ситуация съществуването на производствени ниши е само привидно явление, а пазарът е склонен по-скоро да отблъсква, отколкото да асоциира нетрадиционните инициативи. В търговията с жито нещата стоят обратно – в подчертано зърнодобивния район тази стока притежава ниска себестойност. А каналите на пазарното ѝ движение се отличават с яснота и определеност. При това положение добрите печалби на двамата търговци-житари се явяват следствие колкото на техния професионализъм, толкова и на благоразположения към подобни предприятия пазар. Както обаче по всичко личи, не само печалбата е тази, която движи бившия съзаклятник из пределите на Румъния. Воден и от своите политически амбиции, през пролетта

на 1866 г. той се установява в Плоещ, където се ангажира още по тясно с комитетските дела на българската емиграция. Но тъй като въпросните дела са предмет на друго изследване, отново насочвам поглед към бесарабската биография на възрожденеца. И то към онази нейна част, която самият той определя като “моралната, обществената, най-интересната”.

5. П. Кисимов лесно приема своята емигрантска съдба откъм добрата ѝ страна. “Аз почувствах в себе си удоволствието – разказва той – да бъда в тая българска среда, додето привикнах свършено на малката климатическа и житейска разлика, абонирах се на българските вестници, колкото ги имаше тогава, и се забавлявах с текущите народни въпроси”¹⁸.

С какво по-точно се “забавлява” П. Кисимов в Молдовска Бесарабия? **Преди всичко с ред проблеми от просветно и книжовно естество.** Той продължава да пише дописки и обзорни статии за браилския вестник “Българска пчела”, за цариградските “Турция” и “Съветник”¹⁹. Веднага след пристигането си в Болград установява тесни връзки с местното учителство. Според редица сведения мнението му започва да тежи при управлението на “училищните работи”, свързани със съдбата на Болградската гимназия²⁰. Още през 1862 г. подарява част от материалите за неосъществената си печатница на въпросното учебно заведение. През 1864 г. по негово настояване за директор на гимназията е назначен съгражданинът му В. Хаджистоянов-Берон²¹. П. Кисимов е желан гост и търсен участник в годишните тържества, организирани от болградските училища. Тържества, които по правило се превръщат в малки празници на общонационалното стремление към културна модернизация.

За едно подобно тържество разказва търновчанинът в дописка до в. “Българска пчела” от 12. V. 1864 г. – за първото в Болград честване на Св. Кирил и Методий²². Припомняйки си след почти четири десетилетия този вълнуващ момент от културната история на българските колонии в Молдова, П. Кисимов с основание определя празника на светите братя като “знаме”, под което в предосвободенската епоха се “групират борците на българската народност”²³.

Първото отвъддунавско отбелязване на 11 май като общобългарски празник на книжовността е организирано от Инспекционния комитет на Болградската гимназия. В него се включват всички учители и ученици, много граждани, чиновниците от градската управа, войниците от местния гарнизон, православни духовници. След църковната служба събраното множество се отправя към сградата на гимназията, където е отслужен водосвет и са изслу-

шани тържествените речи на учителя Тодор Икономов и на ученика Димитър Греков. Официалната част е последвана от неофициална – “обща трапеза в общественый сад”. Опитвайки се да приобщи читателите си към радостните 11-томайски преживявания на болградчани, П. Кисимов пише: “Въобразете си после – пише той – в средата на това място трапеза сложена, столове наредени, печените агнета донесени, бурето с виното на колата, хлябът със зюмбюлите; музикантите на една страна, управителя и военните – на друга; учениците с флага си там, учители и граждани – тук. А кажете ни, какво живописно от туй, какво по-българско!”²⁴ Разбира се, не трапезните сладости, а натовареното с приятни емоции съзнание за духовна общност е това, което придава колорит на празника. “Веселбата беше неизказана. Удоволствието на управителя, на чиновниците и на войскарите – безкрайно. Българското хоро, българските песни не отстъпиха в този ден от веселите болградци”. Зад цитираните думи личи ясно как празникът на славянските първоучители се е превърнал в бодро общоградско тържество на новата българска културна идентичност. Последното заключение намира убедително потвърждение и в текста на словото, произнесено от П. Кисимов пред събраните около пищната трапеза болградчани²⁵.

Фокусираше в концентриран вид възгледите на възрожденеца за същността и перспективите на просветното ни движение, това слово насочва мисълта към изворите на новобългарската духовност. “В онуй време, когато нашите просветители Кирил и Методий изнамериха писмената ни, преписаха священото писание с тия букви, покрай политическия тогава живот на нашето отечество дадоха му и живот книжовен”. Пледирайки за възкресяване на старата културна слава на България, ораторът настойчиво търси пряката връзка между държавата на духа, чиито очертания вече се мяркат в културното пространство на възраждащата се нация, и държавата на институциите, която рано или късно ще събере българите под властния покров на политическия суверенитет. В центъра на Кисимовото изложение стои още един проблем с общобългарски адрес. Проблемът за единението на “всички класове от народа” около общонационалните задачи. И ако разсъжденията му за връзката между старата слава на Симеонова България и неотложните проблеми на духовната модернизация остават в лоното на просветителския му патос, то агитацията за преодоляване на естествените центробежни тенденции в пределите на движението за национално самоопределение се превръща във водещ мотив и на другите му изяви в полето на бесарабския обществен живот. **Изяви свързани със сложната плетеница на българо-гръцката църковна разпра.**

6. Както е известно, на 16. I. 1864 г. най-буйните представители на българската общност в Русе нападат митрополията и изхвърлят от там владиката Синесий ведно с всичките символи на йерархическото му достойнство²⁶. Споменатият взрив на народното недоволство остава в историята с името "русенско прикљочение". В продължение на почти една година във възрожденския печат се води дискусия, провокирана както от дързостта на русенци, така и от реакцията на гръцките фанариотски среди. Патриаршеският вестник "Византис" излиза с твърдение, че "русенското прикљочение" не е израз на трупалото се с години народно недоволство срещу Синесий, а знак за системна организационна работа на някакъв бунтовнически център в Букурещ, ръководен от състоятелни българи. Директните обвинения срещу известните емигрантски дейци, организирали благотворителните си инициативи в не по-малко известната "Добродетелна дружина", предизвикват категорични ответни реакции от страна на тогавашните ни вестници. Цариградският "Съветник" публикува ред материали в защита на русенското население и на букурещките първенци. Вестник "Турция" също отхвърля бунтовническата следа, но не пропуска възможността да посипе с жупел нашенските "чорбаджии"²⁷, които, макар и несвързани с въпросния инцидент, по правило създават само пречки на общонационалните борби за църковна независимост и културно обновление. Браилската "Българска пчела" взема страната на "Турция"²⁸.

При тази ситуация П. Кисимов се чувства задължен да се включи в спора. И тъй като позицията му не съвпада с линията на нито един от споменатите вестници, през септември 1864 г. той отпечатва в типографията на Болградската гимназия една малка брошура, озаглавена "Народно напомнювание към вестниците "Турция" и "Българска пчела" от един бесарабски българин"²⁹.

"Намерението ни не е с това изложение да вземаме страната на "Съветника" срещу "Пчелата", и нито искаме читателите да мислят, че всичко каквото пише "Съветник", безусловно одобряваме". След тази предварителна декларация публицистът веднага представя същността на своята позиция. Той се изказва критично за вестникарския спор по въпроса доколко букурещките т. нар. "чорбаджии" могат да бъдат определени като "подбудители на бунтовнически работи". Нито страстната защита на "Съветник", нито още по-страстните нападки на "Турция" променят по негово мнение обективния факт, че българското общество не може да загърби своя социален и политически елит, какъвто за добро или за лошо се явяват въпросните "чорбаджии". В този смисъл негативната позиция на "Турция" и на подкрепящия го браилски вестник е проява на неотговорно мислене, което в никакъв

случай не обслужва общите интереси на борбата за църковно-народен суверенитет. В руслото на подобна еднопосочност се движи и вестникарската политика на "Съветник", който е склонен да премълчава някои от недостатъците на "чорбаджиите". Подобно премълчаване не е от полза на нито една от тогавашните политически групировки, смята публицистът. Още повече че работещи идеи излизат и от цариградските, и от букурещките, и от бесарабските среди. А от слабости никой не е застрахован. Напротив, виждайки в мрачни краски състоянието на част от обществените дела, П. Кисимов обобщава: "Ръждата е всеобща в целия ни народ... Завист, злоба, гонения, грабителства и от всичките дяволски благословии по малко ще ги намериме не само в това чорбаджийско съсловие; но и във всичките други съсловия, дори учените наши българи много по-развити, отколкото в по-долните класове"³⁰. Той призовава всички патриоти да прекратят взаимните си препирни пред лицето на антибългарските фактори – патриаршеските интриги, изисканите източни мурафети на турските управници, имперските стратегии на Великите сили.

Последната концепция е детайлно разработена в следващата бесарабска брошура на П. Кисимов, отпечатана в Болград само два месеца след първата³¹. В нея той дава широк простор на мнението си, че от взаимните нападки между редактори и вестници печелят единствено враговете на общонационалната кауза. Той не отдава голямо значение на повечето от личните обиди, с които са го засипали и трите вестника, но си позволява по-обширни разсъждения върху често използваната в подобни случаи "шпионска следа". "Думите на в. "Турция" – пише Кисимов – "панславистка етерия", "руски агентин" и пр. названия, които дарява и нам, достигат в стълбовете му като мехраба към всякой, който иде насреща му, който се изпречи напреде му, връх всички, които се осмелят да кажат нещо неприятно за неговата непогрешимост"³². П. Кисимов не обвинява Никола Геневич, че издава вестника си с турска субсидия. Но не може да се примири със стриктно спазваната от "Турция" традиция всеки по-сериозен опонент да се представя като проводник на нечия чужда кауза. Този подход по негово мнение води до дебаланс на общонационалните структури. А подобна ситуация обслужва преди всичко мащабните политически стратегии на Великите сили. И не по-малко мащабните апетити на балканските ни съседи.

"Не е от простота това, дето българите странят от чуждите пропаганди" – разсъждава публицистът. Със своята първична, но затова пък изключително продуктивна интуитивност, народът ясно е доловил, че зад тези пропаганди стоят фактори, по правило дезинтегриращи новия му етно-политически статус. "Защо обаче интелигенцията не иска да осъзнае това?" – пита

настойчиво П. Кисимов. Пита, но отхвърляйки възможността да даде един неблагоприятен за самочувствието на просветения възрожденец отговор, той лансира ред идеи от обединително естество.

Вместо да се изтощаваме във взаимни вражди по повод на това кой чий агент е – разсъждава публицистът – не е ли по-добре да инсталираме мелницата на своите национални интереси до буйните води на чуждите имперски стратегии и спестили време и сили от загърбените противоречия, да извървим максимално безболезнено пътя към своето културно и държавно самоопределение. Очевидно водещата идея на втората Кисимова брошура не е лишена нито от логика, нито от прагматика. За съжаление обаче тази идея не успява да се вплете в дискурсивната среда на българския възрожденски национализъм.

7. В самото начало на 1866 г. П. Кисимов напуска Молдовска Бесарабия и се заселва в Пloeщ. Стопанските дела и интеллигентските амбиции неустойчиво го тласкат към вътрешността на Румъния. А и към най-плодотворните моменти на политическото му емигрантство, свързани с историята на Тайния централен български комитет и с Мемоара до султана и Великите сили от март 1867 г.³³ Затваряйки страницата на своето бесарабско житие, видният търновчанин не ще се раздели нито със спомените за вълнуващите училищни тържества, нито с духовното упование, черпено от разговори с д-р Иван Селимински, нито с тревожните болградски размисли за оптималната посока на освободителното ни движение. По тази именно причина **разноликата многозначност, с която е натоварен бесарабският дял от личната биография на дееца, съдържа ценна информация както за човека Пандели Кисимов, така и за феномена Българско възраждане.**

В чисто индивидуален план пребиваването в Бесарабия оплодява желанието на напористия търновчанин за самостоятелна стопанска дейност. Дава му възможност да лидерства в една от най-проспериращите български общини, разположени извън пределите на Османската империя. Подпомага съзряването и избистрянето на политическите му възгледи.

По отношение на цялостното развитие на възрожденските обществени процеси Кисимовите бесарабски дела съдържат цяла редица от податки за плътното единение на българския етнически масив – от Цариград до Русе и Букурещ и пак оттам – до Браила и Болград. Дават основания да приемем, че процесите на културна и политическа модернизация на националните ни общности в Бесарабия през третата четвърт на XIX в. се разгръщат – и по темпове, и по посоки – паралелно със съответните процеси във вътрешността на страната. Нещо повече – в откъднунавските предели на българската етническа територия сякаш по-отчетливо личи изключителната жизнестойчивост

на възрожденската ни нация. Жизнестойчивост, която за броещи десетилетия превръща Бесарабия от запустял край в уютно цивилизовано пространство. Която с лекота съхранява и препредава българската традиция от поколение на поколение. И която с още по-голяма лекота лекува носталгичните чувства на П. Кисимов, намерил своята втора родина в “тихия български ъгъл – Болград”³⁴.

БЕЛЕЖКИ

¹ Бобчев, С. С. Живот и деятелност на Пандели Кисимов. – Българска сбирка, 1905, кн. 2–3, с. 75.

² Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина. Т. 1. С., 1957, 209–211; Ковачев, М. “Да помогна в развитието на възродившата се наша книжнина”. – В: Възрожденски книжари. С., 1980, 129–130; Радев, Ив. Пандели Кисимов – едно от измеренията на възрожденския документализъм. – В: П. Кисимов. Българските завети. В. Търново, 1993, 5–10.

³ Тук квалификацията “бесарабски българин” е почерпана пряко от заглавията на двете негови брошури, публикувани през 1864 г. Тя е и самоквалификация, носеща белезите на пълното идентифициране на П. Кисимов с общността на откъднунавските български колонисти.

⁴ НБКМ – БИА, ф. 179 (П. Кисимов), а. е. 1, л. 31; НА БАН, ф. 2к (“Българско Отечество”), а. е. 58; л. 55–58; Хаджистоянов-Берон, В. Археологически и исторически изследвания. В. Търново, 1886, с. 236.

⁵ Кисимов, П. Исторически работи. Ч. IV, С., 1903, с. 14.

⁶ Пак там, с. 16.

⁷ Кисимов, П. Исторически работи, Ч. IV..., с. 15.

⁸ Пак там, с. 16.

⁹ Кисимов, П. Черти от военния дух у съвременните българи. – Дунавска зора, г. II, бр. 32 от 21. VI. 1869; НА БАН, ф. 2к (“Българско Отечество”), а. е. 58; л. 58.

¹⁰ Кисимов, П. Исторически работи, Ч. IV..., с. 33.

¹¹ Пак там, Ч. IV, 34–36.

¹² Пак там, Ч. IV, 59–72.

¹³ Пак там, Ч. IV, с. 33.

¹⁴ Пак там, с. 40.

¹⁵ Пак там, с. 37.

¹⁶ Пак там, с. 38.

¹⁷ Последните исторически обзори по тези въпроси определено поддържат една подобна позиция. Вж. Хаджиниколова, Е. Българските преселници в Южните области на Русия 1856/1877. С., 1987, 77–95; Грек, И., Н. Червенков. Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще. С., 1993, 43–65.

- ¹⁸ Кисимов, П. Исторически работи, Ч. IV..., с. 41.
- ¹⁹ Обзор на част от статиите му, публикувани във възрожденския ни печат в периода 1862 – 1865 г., се съдържа в: Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина. Т. 1, С., 1987, 210–211.
- ²⁰ Дончев, Д. Болградската гимназия през 1858 – 1978 г. – Известия на Педагогическия институт. Кн. XIX С., 1965, 203–233.
- ²¹ Д-р Васил Хаджистоянов-Берон. Живот и научно творчество. С., 1990, 15–16.
- ²² Българска пчела, г. II, бр. 51 от 19. V. 1864 г.
- ²³ Кисимов, П. Исторически работи, Ч. IV, 50–51.
- ²⁴ Българска пчела, г. II, бр. 51 от 19. V. 1864 г.
- ²⁵ Това слово е приложено към цитираната дописка. То е публикувано и в изданието “Исторически работи” на П. Кисимов (ч. IV). Вж. Българска пчела, г. II, бр. 51 от 19. V. 1864 г.; Кисимов, П. Исторически работи. Ч. IV..., 55–58.
- ²⁶ Инцидентът е описан подробно в: Българска пчела, г. I, бр. 35 от 24. I. 1864, бр. 37 от 7. II. 1864 г.; Съветник, Г. I, бр. 47 от 24. II. 1864 г.; Димитров, Г. Княжество България в историко-географско и етнографско отношение. Ч. I. С., 1984, 400–406; Ников, П. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1971, 236–237.
- ²⁷ В хода на тази дискусия зад понятието “чорбаджии” стои представата за стопанския и социален елит на нацията.
- ²⁸ Турция, г. I, бр. 3 от 8. VIII. 1864; Съветник, г. II, бр. 13 от 27. VI. 1864 г., бр. 16 от 18. VII. 1864 г.; Българска пчела, г. II, бр. 15 от 8. IX. 1864.
- ²⁹ Кисимов, П. Народно напомнювание... Болград, септември 1864 г., 12 с.
- ³⁰ Пак там, с. 4.
- ³¹ Кисимов, П. Брошура втора по истий предмет на първата от един бесарабски болгарин. Болград, ноември 1865, 33 с.
- ³² Пак там, с. 13.
- ³³ За този период от биографията на възрожденеца вж.: Кисимов, П. Исторически работи. Ч. III. С., 1901; Косев, Д. Към историята на революционното движение в България през 1867 – 1871. С., 1958, с. 22; Бурмов, Ал. Таен централен български комитет (Втори период от съществуването му) – Исторически преглед, 1960, кн. 3, 59–84; Велики, К. Цит. съч., 56–64; Стоянов, Ив. За външнополитическата ориентация на ТЦБК. – Трудове на ВТУ “Кирил и Методий”, Исторически факултет, Т. XXIII. С., 1986, 41–67.
- ³⁴ Кисимов, П. Исторически работи. Ч. IV... с. 33.